

TÜRKMENÇEDE ÜNLÜ UZUNLUKLARIYLA BİRBİRİNDEN AYRILAN KELİMELELER ÜZERİNE

MUSA DUMAN

Türkiye Türkçesinde aynı seslere sahip isim ve fiil kökleri arasındaki ses benzerliği, ilk bakışta, bu kelimelerin aynı kökten olduğu kanaatini uyandırmaktadır. Ancak, eski devrelere giderek, çoğu zaman aralarında anlam ilişkisi de olmayan böyle kök ve gövdelerin yapılarının ayrı olduğunu tespit etmek kolay olacaktır. Nitekim Eski Türkçede de, hem isim hem fiil olarak kullanılan kök veya gövdeler gerçekte aynı değil, ayrı kök ve gövdelerdir (Tekin 1973). Bu kelimeler arasındaki ses benzerliği, vokal değişmesi, hece düşmesi vb. birtakım ses olayları sonucunda ortaya çıkmış bir özelliktir (Tekin 1973). Bu şekilde olmayan kelimeler arasındaki yapı ayrılığını ise, ünlü uzunluklarıyla açıklamak mümkündür. Esas itibarıyla, nesnelere ve hareketler birbirinden farklı şeyler olduğu için onları karşılayan kelimeler de tamamıyla birbirinden ayrı dil birlikleridir. Bu sebeple, dildeki bütün kelimeler, özellikle kelime kökleri, isim kökleri ve fiil kökleri olmak üzere birbirinden farklı iki kısma ayrılırlar; dolayısıyla, bir kök hem isim kökü hem fiil kökü olamaz (Ergin, 1983). Bazı kelime kök veya gövdelerinin, tarihî devreler içinde, anlam genişlemesine uğrayan kelimelerin dışında, aynı nesne ve aynı hareketler için kullanılması da aynı sebeple mümkün değildir.

Türkiye Türkçesinde eş sesli gibi görülen kelimelerin büyük bir kısmı bu gün Türkmençede biri uzun ünlülü olan iki ayrı kelimedir. Bununla beraber, eski devrelerde ünlü uzunluklarını büyük ölçüde koruyan Türkmençede bu gün bile uzunluk kısalık bakımından aynı değerde kelimeler de mevcuttur¹. Muhtemeldir ki bu kelimeler de eski devrelerde başka şekillerden veya ünlüleri kısalı olarak gelişmişlerdir. Nitekim ünlülerin kısalması olayı eskiden beri cereyan eden bir durumdur. Bu kısalma olayı bu gün de devam etmekte ve Oğuz grubu içinde Anadolu, Azerbaycan ve Kırım lehçelerinde artık tamamen sona ermiş bulunmaktadır (Ligeti 1942). Ancak bu uzunluklara işaret olmak üzere *p*, *t*, *k*, *ç* tonsuzları kök hecede tonlulara sırasıyla *b*, *d*, *g* ve *c*'ye değişirler (Grønbech 1902, Ligeti 1942, Tuna 1960,

1 Meselâ Türkmençede, 'yazı yazmak', ve 'yaymak' kelimelerini karşılayan *yaz-*, 'çehre' ve 'yüz' rakamını karşılayan *yüz* ve 'suda yüzmek' ve 'deri yüzmek'i karşılayan *yüz-* kelimeleri kısa ünlü ile, 'idrak' anlamına gelen *a:ñ* ve 'anlamak' anlamına gelen *a:ñ-* kelimeleri de uzun ünlüyle tespit edilmişlerdir.

Tekin 1975). Anadolu ağızlarında tespit edilen aslı uzun ünlüler o bölgedeki Türkmenlerden derlenmiş metinlerde geçmektedir (Korkmaz 1953). Hatta Eski Türkçede uzun ünlülü olan birçok ek (Tuna 1960, Dmitriyev) bu gün Türkmencede kısa ünlülüdür; bir kısım eklerdeki ünlü uzunlukları da çekim esnasında ortaya çıkmaktadır (Azmun 1983). Aynı şekilde, belki aslında uzun ünlülü iken sonradan kısalmış, ancak çekim eki aldıklarında ünlülükleri uzayan kelimeler de mevcuttur (Dmitriyev, Bayatlı)². Eski Türkçede uzun ünlülü olup bu gün Türkmencede kısa ünlülü olarak yaşayan kelimeler tespit edildiğinde bu sorun daha da açıklığa kavuşacaktır³.

Bizim bu çalışmada yaptığımız, Türkçede aslı uzun ünlülerin olup olmadığı yahut nasıl olduğu sorununu açıklamak değil, (Bu konuda yerli ve yabancı Türkologlarca yapılmış ciddi çalışmalar vardır) bu sorunun açıklanmasında önemli bir yere sahip Türkmencede, ünlü uzunluklarının gösterilmemesi sebebiyle aynı işaretlerle yazılan kelimelerin, kök veya gövde ayırımı yapmadan, listesini vermek ve bu konuya bir açıklama zemini hazırlamaktır. Buraya aldıklarımız aslı uzunluğu bulunan dolayısıyla ilk hecesi uzun ünlülü olan (Bazin) kelimelerdir⁴.

Çalışmamızda verdiğimiz kelimeler Türkmençe-Türkmençe (1962) ve Türkmençe-Rusça (1968) olarak hazırlanmış sözlüklerden alınmıştır. Her iki sözlükte de ünlü uzunlukları tespit edilmiş olup bu uzunluklar ünlüden sonra (:) işareti konularak gösterilmiştir; biz de aynı işareti kullandık. Adı geçen sözlükler arasında gerek kelime kadrosu gerek ünlü uzunluklarının tespiti bakımından birtakım farklar vardır. *Türkmençe-Rusça Sözlük*'te bulunan bazı kelimelerin daha önce hazırlanmış olan *Türkmen Dilinin Sözlüğü*'nde bulunması tabiidir. (Meselâ ga:bsa-, ga:rış, otlı, ya:ş, yaş- vb.) Ancak ünlü uzunluklarını tespit etmekteki farka gelince; ilk sözlüğün yayımlanmasından sonra geçen altı yıllık bir zaman içinde ünlü kısalmasının olabileceğini düşünemeyiz. Böyle olunca, ilgili kelimelerin ünlü uzunluklarının net olmadığı yahut sözlüklerin hazırlanması sırasında bazı dikkatsizliklerin olduğu ihtimalini düşünmek durumunda kalırız. Bu ihtimalleri dikkate alarak, hiç olmazsa bir üçüncü metinle karşılaştırma imkânına sahip oluncaya ka-

2 Meselâ, *at-* 'atmak' ve *çek-* 'çekmek' kelimeleri -l- ile genişlediklerinde *a:tl-* ve *çe-kil-*; *apar-* 'götürmek' kelimesi de çekimde ünlüsü uzayarak *apa:rđı* olmaktadır.

3 Meselâ Tuna (1960) ve Tekin (1975)'de uzun vokalle tespit edilmiş olan '*it*: köpek' ve '*aş*: aş, yiyecek' kelimeleri Türkmen Dilinin Sözlüğü ve Türkmençe-Rusça Sözlük'te kısa ünlülü olarak tespit edilmişlerdir. '*it*' kelimesi Şerbah (1966)'ta da uzun ünlüyle tespit edilmiştir. Aynı şekilde, Räsänen (1960)'de uzun ünlüyle tespit edilmiş olan '*dolı*: dolu (gökten yağan)' kelimesi yukarıda zikredilen Türkmençe ile ilgili sözlüklerde kısa ünlüyle tespit edilmiştir.

4 Aslı ünlü uzunluklarını koruyan Yakutçada da ünlü uzunlukları yalnız tek hecelerde bulunmaktadır (Tekin, 1975).

214 *Türkmencede Ünlü Uzunlukları*

dar, verdiğimiz kelimelerin ünlü uzunluklarının üzerinde tereddütlerimizin olduğunu belirtmek isteriz.

Uzun ünlülü kelimelerin uzunluklarının gösterilmemesi sebebiyle aynı işaretlerle yazılan kelimeleri fiil-fiil, fiil-isim ve isim-isim olmak üzere üç kısımda sıraladık.

Görüleceği gibi, listenin fiil-isim kısmında ekseriyetle isim kök ve gövdelerinin ünlülerinin uzun, fiil kök ve gövdelerinin kısa olduğuna (aksi durumda olan, 36 kelime çiftine karşılık 9 kelime çifti) dikkat çekmek istiyoruz. Aşağıda vereceğimiz kelimeler içinde aynı kökten olup (meselâ dı:zat-, dızat-; ga:bsa-, gabsa-; i:t-, it-) birinin ünlüsünün uzunluğu sebebiyle farklı hareketleri karşılayan kelimeler görülmektedir. Türkmencede bu kelimelerin farklı anlamlara gelmeleri bir tesadüf olmayıp fonetik değeri olan ünlü uzunluklarının (Dmitriyev) bu anlam farkını ifade etmek üzere kullanılmış olmaları gerektir.

Kelimelerin karşılıklarını verirken *Türkmen Türkçesi Sözlüğü*'nden (Çeneli, 1986) –bu çalışmaya alınmış kelimelerde– yararlanılmıştır. Adı geçen iki sözlükte de uzun ünlüyle tespit edilmiş olan ve bizim çalışmamıza aldığımız şu kelimelerin ünlü uzunlukları Çeneli'nin sözlüğünde (ö sesi teknik imkânsızlık sebebiyle) gösterilmemiştir: kö:se, ö:t, ö:ç, ö:l, ta:na, tu:t, ya:y, ya:lak.

1. Fiil-Fiil

- da:ra- : sıçramak, fırlamak, atılmak, saldırmak
- dara- : taramak
- da:ral- : : daralmak
- daral- : taraktan geçirilmek
- dı:zat- : : çökerilen hayvanın ön ayaklarını ip ile dolandırmak
- dızat- : zorla öne hareket ettirmek
- ga:bsa- : kapsamak
- gabsa- : kısıktırmak, kapmak, tutmak
- ga:l- : kalmak (tasvîrî fiil)
- gal- : kalkmak
- gu:ra- : kurumak
- gura- : birleştirmek, düzenlemek
- i:t- : iteklemek
- it- : dürtmek, itmek, götürmek; gezdirmek
- sa:gın- : hayal etmek, düşünmek, zannetmek
- sagın- : hayvanı kendisi için sağmak
- sa:ral- : sararmak
- saral- : sargı ile sarılmak, bir şey sargı ile sarılmak

ya:y- : yoğurdun yağını almak için yayıkta yaykalamak; hamuru oklava ile inceltmek, yufka yapmak
yay- : düzeltmek, yaymak, doğrultmak
ya:z- : çözmek, açmak, çözülmek
yaz- : yazmak; sermek, yaymak, döşemek

. FİİL-İSİM

a. Fiil uzun ünlülü, isim kısa ünlülü

a:gr- : ağrımak
agir : ağır, zor, güç, sıkıntılı
a:ş- : aşmak, geçmek
aş : aş, yemek yiyecek
a:zal- : azalmak, eksilmek
azal : karasaban
da:ş- : taşmak
daş : uzak, uzaktaki, uzaklar; dış, kılık, dışarı, etraf
ga:riş- : karışmak
gariş : karış
i:t- : iteklemek
it : it, köpek
sa:y- : hesaplamak, saymak; değnek ile vurup dağıtmak.
say : sığ, derin olmayan; sakat
ta:y- : kaymak
tay : uygun, eş, benzer; tay; yön; kıyı, kenar

b. İsim uzun ünlülü, fiil kısa ünlülü

a:ç : aç
aç- : açmak
a:k : ak, beyaz
ak- : akmak
a:l : al, kırmızı
al- : almak (tasvirî fiil)
a:rt : art, arka, geri
art- : artmak, kalmak, düşmek
a:s : kertenkele, as, kakım
as- : asmak, ilişirmek, takmak
a:t : ad, isim
at- : atmak, ateş etmek
ba:r : bütün, hep, var, mevcut
bar- : gitmek, varmak
bi:l : bel
bil- : bilmek, anlamak
ça:l : gri, kül rengi
çal- : çalmak (müzik aleti), bilemek, vurmak
çi:g : çiy, ter (alında olan)

216 *Türkmencede Ünlü Uzunlukları*

- çig - : bağlamak, düğümlenmek
ço:g : ısı, sıcaklık
çog- : kaynayıp taşmak, kabın dışına dökülmek
dü:ş : rüya, düş
düş- : düşmek, inmek; yıkanmak, suya girmek
ga:p : kap, kutu, çuval
gap- : tutmak, yakalamak, kapmak, yemek, dişlemek
ga:z : kaz
gaz- : kazmak, eşmek
gı:z : kız
gız- : ısınmak, kızmak, kor haline gelmek
ı:s : güzel koku, ıtır
ıs- : hareket etmek, iş görmek, faaliyette bulunmak
i:n : beden, gövde
in- : inmek
kö:se : köse, sakalı çıkmayan
köse- : ütme, tüylerini yakmak
ö:ç : öç, intikam
öç- : sönmek
ö:l : ıslak, nemli
öl- : ölmek
öt : öd, safra
öt- : geçmek, tesir etmek, geçirmek
sa:ç : tava, saç
saç- : ekmek, tohum atmak, saçmak
sa:l : sal
sal- : yapmak, kurmak, içine koymak, yerleştirmek
so:l : sol
sol- : solmak
ta:na : dana, buzağı
tana- : tanımak, bilmek, haberdar olmak
ta:p : hal, nişan
tap- : bulmak
to:z : toz
toz- : eskimek, yıpramak, aşınmak
tu:t : dut
tut- : tutmak
u: ç : uç
uç- : uçmak
ya:g : yağ
yag- : yağmak
ya:n : yan, taraf
yan- : yanmak
ya:ş : yaş, genç; yaşanan yaş, yıl; göz yaşı
yaş- : (güneş) batmak
ya:t : yad, yabancı
yat- : yatmak, uzanmak, bulunmak, durmak
ya:y : yay, parantez

yay- : düzeltmek, yaymak, doğrultmak
ya:z : bahar
yaz- : yazmak; sermek, yaymak; çözmek, açmak, çözülmek
yo:k : yok, hayır
yok- : yapışmak, sirayet etmek, geçmek, bulaşmak
yo:l : yol
yol- : yolmak

3. İSİM-İSİM

a:glak : çok ağlayan
ağlak : seyrek, dağınık
a:t : ad, isim
at : at, beygir
a:y : kamer, ay
ay : ünlem edatı, ey!
ba:ş : yara, çıban
baş: baş, kafa
ba:y : zengin, varlıklı
bay : hayran kalmayı anlatan bir edat, elbette
bi:z : biz (alet)
biz : biz
bu:t : bacak, but
but : sütun
da:ş : taş
daş : uzak
do:lu : dolu
dolı : dolu (gökten yağan)
ga-rış : karma, karıştırma
gariş : karış
ga:ş : kaş
kaş : kıymetli taş
ga:yın : kayın
gayın: kayın ağacı
gı:r : kır, step
gır : kır, gri
go:l : geniş ve çukur yer
gol : kol, el
go:r : kor
gor : maya
gu:rt : kurt (yırtıcı), böcek
gurt : kurutulmuş süzme
o:t : ateş
ot : ot
ö:lüm : sütlü yiyecek maddesi, pişirilmiş süt
ölüm : ölüm, ecel
sa:ç : tava, saç

218 *Türkmencede Ünlü Uzunlukları*

saç : saç
ta:y : uygun, eş, benzer
tay : tay; yön
ya:l : yele, ense
yal : yal, hayvan yiyeceği
yo:k : yok, hayır
yok : kalıntı, yok

Kaynaklar

- Azmun, Yusuf (1983), *Ana Çizgileriyle Türkmence Dilbilgisi*, I.c. Sesbilgisi, Ank. 1983.
- Bayatlı, H. Kemal Bedri (1979), *Halk Şiirinde Irak Türkmen Ağzı Dil İncelemesi* (basılmamış doktora tezi), İst. 1979.
- Bazin, Louis (1987), *Türkmençe*, (çeviri: Efrasiyap Gemalmaz), A.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi, Erzurum 1987.
- Çeneli, İlhan (1986), "Türkmen Türkçesi Sözlüğü", *TDAY Belleten* (1982-1983), Ank. 1986, sh. 29-84.
- Dmitriyev, N.K., "Dolgiye glasniye v turkmenskom yazıke" *İssl. I*, sh. 182-191.
- Ergin, Muharrem (1983), *Türk Dil Bilgisi*, 8. baskı, İstanbul 1983, s. 136.
- Grønbech, Vilh. (1902), *Forstudier til Turkisk Lydhistorie*, Kopenhag 1902.
- Korkmaz, Zeynep (1953), "Batı Anadolu Ağızlarında Asli Vokal Uzunlukları Hakkında", *TDAY Belleten*, Ank. 1953, s.h 197-203.
- Ligeti, L. (1942), "Türkçede Uzun Vokaller", (çeviri: Tayyib Gökbilgin) *TM VII-VIII* (1942), sh.90.
- Räsänen, M. (1960), "Türkische Miszellen I: Die Vokallegen der ersten Silbe im Türkmenischen", *SO*, XXV: I Helsinki 1960.
- Sçerbah, A.M. (1966), "Tyurkskie Glasnie Koliçesvenniom Otnoşenii", *TSb*. Moskva, 1966.
- Tekin, Talat (1973), "Türkçenin Yapısı ve Eşsesli İsim-Fiil Kökleri", *Hacettepe Sosyal ve Beşerî Bilimler Dergisi*, c.6, sy.1, sh. 36-46.
- Tekin, Talat (1975), *Ana Türkçede Asli Uzun Ünlüler*, Ank. 1975.
- Tuna, O.N. (1960), "Köktürk ve Uygurcada Uzun Vokaller", *TDAY Belleten*, Ank. 1960, sh. 213-282.
- TÜRKMEN DİLİNİN SÖZLÜĞÜ, (M.Ya. Hamzayev'in genel redaktörlüğünde) Aşgabat, 1962.
- TURKMENSKO-RUSKIY SLOVAR (Türkmençe-Rusça Sözlük), (N.A. Baskakov, B. A. Garriyev ve M. Ya. Hamzayev'in redakesiyle), Moskva 1968.